

Festschrift
To Commemorate the 80th Anniversary of
Prof. Dr. Talat Tekin's Birth
ISSN 1226-4490

International
Journal of
Central
Asian Studies

Volume 13 2009

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

‘Aṭṭār, Hayatı, Eserleri ve Eserleriyle İlgili Çalışmalar

Berrin Akalın

Başkent Üniversitesi, Ankara

Özet: Türk tasavvuf edebiyatını derinden etkilemiş olan ‘Aṭṭār, Horasan Selçuklularının son zamanlarında, H. 537-540 (1142-1145) yılları arasında Nişabur’da dünyaya gelmiştir. Eserlerinden anlaşıldığına göre çocukluk ve gençlik yılları Tun’da geçen şair, şiirlerinde; doktor, eczacı olduğu için hastaların tedavisine gittiğinden “‘Aṭṭār” kelimesini mahlas olarak aldığını belirtir.

Kaynakların verdiği bilgilere ve bazı şiirlerine göre ‘Aṭṭār, küçük yaştan itibaren ve özellikle kendini tasavvufa verdikten sonra bir çok seyahatte bulunmuş; Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan’a gitmiş ve bu seyahatlerden sonra Nişabur’a dönerek inzivaya çekilmiştir. Uzun yıllar devam eden bu inziva hayatının sonunda, oldukça ileri bir yaşta iken Moğollar tarafından Nişabur’da şehit edilmiştir.

Sanatçılığının yanında ilim de tahsil etmiş olan şair, gençliğinden itibaren tasavvufi bilgiler edinerek çeşitli şeyhlere hizmet etmiş; peygamberler, veliler hakkında pek çok kitap okumuş ve 39 yıl tasavvufu ilgili şiir ve hikâyeleri toplamıştır. Böylece yazdığı eserleriyle Anadolu’daki dini ve tasavvufi edebiyat üzerinde, en başta da Mevlana üzerinde etkili olan ‘Aṭṭār, hem Fars, hem de Türk edebiyatları için oldukça önemli bir şahsiyettir. Bu bakımdan burada ‘Aṭṭār’ın hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve eserleriyle ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar sözcükler: ‘Aṭṭār, Türk tasavvuf edebiyatı, ‘Aṭṭār’ın eserleri

Abstract: ‘Aṭṭār, who had a deep influence on Turkish Sufi literature, was born in Nisabur between H. 537-570 (1142-1145) in the late years of Khorasan, Seljuk period. The poet, who spent his childhood and adolescence in Tun as can be understood from his works, states in is poems that he adopted the word “Herbalist” as a pseudonym since he treated patients as he was a doctor and a pharmacist.

According to the information given by the literature and by some of his poems, ‘Aṭṭār traveled quite a lot beginning from his childhood and particularly after he devoted himself to Sufism; he went to Iraq, Damascus, Egypt, Mekka, Medina, India and Turkistan, and after those journeys, he went back to Nisabur and retired into seclusion. At the end of this life of seclusion that lasted for a long time, at a very old age, he was martyred by the Mongolians in Nisabur.

The poet who studied science in addition to being a herbalist acquired Sufi knowledge beginning from his adolescence and served various sheikhs, read many books about prophets and saints and collected poems and stories about Sufism for 39 years. He was thus influential on religious and Sufi literature in Anatolia, primarily on Mevlana, and was a very important figure for both Persian and Turkish literatures. In this regard, information about ‘Aṭṭār’s life, literal personality, works and the studies conducted on his works is given here.

Key words: ‘Aṭṭār, Turkish Sufi literature, the works of ‘Aṭṭār

Asıl adı Ebū Hāmid Ferīdüddīn Muḥammed b. Ebī Bekr İbrāhīm-i Nişābūrī (ö. 618/1221) olan ‘Aṭṭār, Horasan Selçuklularının son zamanlarında, 537-540 (1142-1145) yılları arasında Nişabur’da dünyaya gelmiştir. Hicrî altıncı asrın (XII) son yarısıyla yedinci asrın (XIII) ilk yıllarında yaşayan ‘Aṭṭār’ın hayatına ait bilgiler pek azdır. Babasının Şaban oğlu Mustafa’nın oğlu Ebu Bekir İbrahim olduğu söylenir.

‘Aṭṭār kesin olarak bilinmemekle beraber, Devletşah’a göre 513 Hicrîde (1119-1120) doğmuştur. Vefatı ise, 589 ile 632 seneleri arasında rastlamaktadır. Mirza Muhammed Kazvīnī, Nicholson (1907) tarafından neşredilen Tezkiretü’l-evliya’nın mukaddimesinde ‘Aṭṭār’ın 618 yılında henüz hayatta bulunduğunu belirtir. Buna göre şair, en erken 618 yılında ölmüş olmalıdır. Nişabur’da doğduğunu söyleyen ‘Aṭṭār, doğduğu yerin Nişabur mu yoksa köyü mü olduğunu belirtmemiştir. Çocukluk ve gençlik devresi hakkında kaynakların verdiği bilgiler birbirinden farklı ve yetersizdir. Ancak eserlerinden anlaşıldığına göre, çocukluğu Tun’da geçen ‘Aṭṭār, orada hastalanmış ve kendinden geçmişken Hz. Ali yanına geleerek başını okşamıştır. Babası, bir rivayete göre Moğol istilasını haber verip sır olan meşhur sufî Kutbeddin Haydar’ın dervişidir ve kendisi de ondan feyz almıştır. Devletşah’a göre şair, bugün ortada olmayan eseri “Haydarname”yi onun için yazmıştır. Ancak Helmuth Ritter (1979: 7), ‘Aṭṭār’ın eserlerinin hiçbirinde Kutbeddin Haydar’dan bahsetmediğini ve

yaşadığı yüzyıl olarak da babasının onun dervişi olamayacağını ispat etmiştir.

‘Aṭṭār, şiirlerinde eczacı ve doktor olduğundan hastaların tedavisine gittiğini, “‘Aṭṭār” kelimesini mesleğinden dolayı mahlas olarak aldığını söyler. Zamanında büyüklere ve padişahlara hiç değer vermediğini, hürmete layık olmayanlara bağlı bulunmadığını, aşağılık kişilere “efendi” demediğini, zalimlerin ekmeğini yemediğini, hatta divan katiplerine ait bir mahlas bile almadığını övünerek belirtir. Şair gençliğinde, attarlığının yanında ilim tahsil etmiş, tasavvufî bilgiler edinerek çeşitli şeyhlere hizmet etmiştir. Peygamberler, veliler hakkında birçok kitap okumuş ve otuz dokuz yıl süreyle tasavvufî ilgili şiir ve hikâyeleri toplamıştır. Anne ve babasını gençliğinde kaybetmesinin dışında ailesi ve yakın çevresi hakkında bir bilgi yoktur. Ancak, “Muhtarname”sinde yer alan iki rubaisinden otuz iki yaşında bir oğlunu kaybettiği ve dolayısıyla evli olduğu anlaşılmaktadır. Kaynakların verdiği bilgilerden ve bazı şiirlerinden anlaşıldığına göre ‘Aṭṭār, küçük yaştan itibaren ve özellikle kendini tasavvufa verdikten sonra birçok seyahatlerde bulunmuş; Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan’a gitmiş ve bu seyahatlerden sonra Nişabur’a dönerek inzivaya çekilmiştir. Uzun yıllar devam eden bu inziva hayatının sonunda oldukça ileri bir yaşta iken Moğollar tarafından Nişabur’da şehit edilmiştir.

‘Aṭṭār’ın tasavvuf terbiyesini kimden aldığı, irade hırkasını giyip giymediği kesin olarak bilinmemekle beraber, Câmî (ö. 1486)’nin Nefahat (Lâmî Tercümesi 1289: 599-600)’inde “üveysi”¹ olduğu ve Mansur’un ruhundan feyiz aldığı kaydedilmiştir. Buna göre ‘Aṭṭār, Necmeddin-i Kübra’nın mensuplarından ve onu asrın velisi, cihanın sultanı saymaktadır. Ancak Esrarname’sinin ön sözünde aşırı derecede övdüğü Ebu Said-i Ebu’l-Hayr’a manen intisap ettiğini, sahip olduğu her devleti onun ruhaniyetinden aldığını, kendisini terbiye eden kişinin bu zat olduğunu söyler.

Eserlerinden devrindeki birçok şeyh ve mutasavvıfla tanıştığı, onların eserleri ile peygamberler ve veliler hakkında bin kadar kitap okuduğu, böylece kendisini tasavvuf merhalelerini aşmaya hazırladığı ve bu

¹Herhangi bir şeyhe bağlanmadan doğrudan Hz. Peygamber’in ruhu ve maneviyatı tarafından irşad ve terbiye edilen veliler.

gayretler sonunda irşat makamına ulaştığı anlaşılmaktadır. Bir tarikata girmemesine rağmen tasavvuf erbabının sırlarını öğrenip makam ve hâllerini incelemekle yetinmemiş, tasavvufu benimseyip içine girmiş, az da olsa “seyr ü sülûk” ile meşgul olmuş ve kendisinden sonra yaşayan pek çok Türk ve İranlı mutasavvıf, şair ve edibe örnek olmuştur. Bunlar arasında Mevlânâ, Mahmūd-ı Şebisterî (ö. 1320), Sa’dî (ö. 1292?), Hâfız-ı Şirâzî (ö. 1389) ve Molla Câmî (ö. 1486) sayılabilir. Özellikle Mevlânâ, ‘Atfâr’ı âşıkların başı saymış; tasavvuf yolunda kendisini küçük, onu büyük görmüş ve bu düşüncesini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

Heft şehri- i ışk rā ‘Atfâr geşt
Mā henüz ender-pey-i yek küçeim

Mevlânâ’nın oğlu Sultan Veled de Divan (Uzluk 1941)’ında, “‘Atfâr ruh, Senâi de o ruhun iki gözüdür” der:

‘Atfâr rûh bûd o Senâ’î do çeşm-i ü
Mā kıble-i Senâ’î ve ‘Atfâr âmedim

Hallac’daki nur onda tecellî etmiştir ve onu yetiştirmiştir (Şahinoğlu 1991: 95).

‘Atfâr, Mazharü’l-Acâib’den önce yazdığı eserlerinde Ehl-i Beyt’e hürmet ve sevgide kusuru bulunmayan, Hulefâ-yı Râşidîn’i metheden, müsamahalı ve taassuba karşı bir Sünnîdir. Özellikle Mantıku’l-ıttayr’da hilafet meselesini ele alıp sahabenin haklı olduğunu, bu gibi şeylerle uğraşmanın doğru bulunmadığını uzun uzadıya söylemektedir. Fakat ihtiyarlığında yazdığı Mazharü’l-Acâib’de birden Şiîliğini ortaya koyar ve zamanın Semerkandî diye andığı Sünnî müftü, katline fetva verir, evi yağmalanır, kitabı yakılır ve kendisi de Mekke’ye kaçmak zorunda kalır. Bütün bunları, Mekke’de yazdığı Lisânü’l-Ğayb adlı eserinde bir bir anlatmıştır. Her ne kadar ‘Atfâr, bu fetvanın sebebinin Şiîliğe olan meylin-den ileri geldiğini söylüyorsa da, Ritter’e (1979: 8) göre esasen Mazharü’l-Acâib’de adı söylenmeyen bir müftü ile Türkler aleyhinde parçalar bulunmaktadır.

Feridü’d-dîn- ‘Atfâr, bu eserinde Hz. Ali’yi ve On İki İmamı çok hararetle bir surette methettiği gibi, Mehdi aleyhtarlığına inandığını da açığa vurmaktan çekinmemiştir. Bunun üzerine “rafz” suçu ile devrin

müftüsü tarafından Semerkand’dan sürülmüş olmasına rağmen, bundan sonra yazdığı “Lisānū’l-Ġayb” adlı eserinde bu olayı anlatmış ve aşağıdaki mısraları yazmaktan da çekinmemiştir:

Şī‘ aī pāk-est ‘Aṭṭār ey püser cins-i ĩn şī‘ a becān-i ḥod biḥr

Şairin yukarıdaki mısradaki Şiilikten “pāk” olduğunu dile getirdiği görülmektedir (Köprülü 1984: 151).

‘Aṭṭār’ın edebî kişiliğine gelince, klasik nazım şekillerinin pek çoğunu kullanmış olmasına rağmen, daha çok mesnevi ve gazelde başarılı olmuştur. Orijinal ve yer yer aşkla dolu rubailer yazmışsa da, bu türde Hayyam (ö. 1123) derecesine ulaşamamıştır. Kasideleri de na’t, öğüt ve tasavvufun ana meseleleri hakkında olup Gazneliler devrinin kaside ustaları seviyesine ulaşamamıştır. ‘Aṭṭār’ın ustalığı, büyük bir aşk ve şevkle yazdığı gazellerindedir. O, gazellerinde ve mesnevilerinde yaratıcı olmakla kalmamış, kendisinden sonra gelen mutasavvıf olsun veya olmasın pek çok şairi etkilemiş, Senāī (ö. 1131) de dahil olmak üzere bütün seleflerini geride bırakmıştır. Bu konuda onu yalnızca Mevlānā aşabilmıştır. Gazelleri, tasavvuf zevkini, özellikle “vahdet-i vücūd” düşüncesini, ilahî yolculuk için gerekli kabul ettiği aşkı ve âşıklığı dile getirir. Eserlerinin çoğunu oluşturan mesnevilerin hepsi tasavvufla ilgilidir. Bu nazım şeklindeki eserlerine bakarak onun doğuştan mesnevici olduğu söylenebilir. Mesnevilerinde şiire ve edebî sanatlara hâkim üstün bir hikâyeci olarak görünen ‘Aṭṭār, tasavvufi bir meseleyi ele alırken temsillere başvurur. Çerçeve hikâyeler içinde bir plana göre iç içe daha küçük hikâyeler anlatarak konuyu sıradan biri için bile daha açık ve anlaşılır bir hâle getiren ‘Aṭṭār, böylece manaları ana hikâyeye ile birleştirmede büyük bir ustalık gösterir. Mevlānā da ‘Aṭṭār’ın bu anlatım tarzından etkilenmiştir.

Şiirlerini Horasan üslûbunda söyleyen ‘Aṭṭār’ın sözü akıcı, süssüz ve sadedir. Aşk ve iştiyakı dile getirdiği şiirlerinde tasavvufi konuları açıklamış, bu yolda zaman zaman lafız fesahatini mana uğruna feda etmiştir. Tasavvufi şevk içinde şairliğin bazı geleneklerini terk etmiş, mesela ömrünün sonuna kadar hiç methiye söylememiştir. Derin bir aşk ateşi ve tasavvufi şuur içinde yazdığı şiirlerinde insanlara, her zaman kâmil insan olmanın ve Allah’ın rızasını kazanmanın yollarını anlatmıştır.

‘Atfâr’a göre, Mantıku’t-ıayr’da belirttiği gibi, görünen bu “çokluk (kesret)”, ezeli âlemde Hakk’ın zatı ile “bir”dir, ayrılık ve çokluk yoktur. Çokluk bu âlemedir ve tamamen zâhirîdir. Varlıktan bir zerreye sahip olan herkes, bütün zerrelere bir varlıktan geldiğini anlar. Başka bir deyişle görünen âlem, varlığı ateşten kaynaklanan bir duman gibidir. Gerçekte her şey birdir ve bir her şeydir. “Sen ve ben, nazar sahiplerinin gözünde bir ve aynı şeyiz; iki gömlekteki bir vücut gibiyiz. Kainatta “bir”den başkasını görmeyenler, vahdet deryasına dalıp aşk ateşinde yanarlardır”, diyen ‘Atfâr, tasavvufun esas kabul edilen tarikat, marifet ve hakikat merhalelerini, talep, aşk, marifet, istigna, tevhit, hayret ve fena’dan ibaret yedi makama çıkarmıştır. Hakk’a vasil olmak ve O’nun varlığında yok olup sonsuzluğa ermek için bir mürşid-i kâmil’in terbiyesine ihtiyaç vardır. Böylece Hak’ta yok olanlar için gerçekte ölüm yoktur, çünkü Hak’ta yok olmak, sonsuzluğa ermek demektir.

‘Atfâr, Ahmed el-Gazzâli’den (ö. 1123) gelen aşk anlayışına ve Hallac’da (ö. 922) görülen fena düşüncesine bağlı kalmayıp “vahdet-i vücūd”un en üst seviyesine ulaşmış ve farkında olmadan bazen “ittihād”, bazen de “hulūl” akidelerine yaklaşmıştır.⁽¹⁾ Bunun yanında şair, ateşli gazelleri, âşıkane şiirleri, mesnevilerine ustaca yerleştirdiği manzum hikâyeleri ve orijinal fikirleriyle Mevlânâ’yı yetiştiren alt yapıyı hazırlamış ve Türk, Arap edebiyatlarını etkilemiştir (Şahinoğlu 1991: 96).

‘Atfâr’ın eserlerine gelince, tabiatı, fikri ve ruhu sürekli değişme hâlinde olan şair, nazım ve nesirde önemli eserler meydana getirmiştir. Manzum eserlerinin yüz bin beyit civarında olduğu söylenmektedir. Eserlerinin sayısı 40 ile 190 arasında değişmektedir. Gerçek olan, çok söz söylemekle itham edilecek kadar fazla şiir söylemiş olmasıdır. O, eserlerinde en çok, sūfî vaizlerin anlattığı dokunaklı hikâyelerin nazmedilmiş şekillerinden oluşan manzum hikâyelere yer vermiştir. ‘Atfâr’ın Muhammed el-Gazzâli (ö. 1111), İbn-i Sinâ (ö. 1037), Ebū Sa’id-i Ebu’l-Hayr (ö. 951), Sühreverdî-i Maktûl (ö. 1191), Ahmed el-Gazzâli

⁽¹⁾İttihād: Birlik; vahdet-i vücūd, her şey, kendi kendinde var olan mutlak, bir ve gerçekvarlığın temaşa edilmesi. Hulūl: Bir şeyin diğer bir şeye girmesi. (Tas.) Allah’ın bazı eşya ve kişilere girmesi inancı.

(ö. 1123) ve başkalarından yararlandığı hikâyelerinden bazılarının kaynağının eski Yunan’a kadar gittiği görülmektedir.

Ritter (1979), şairin eserlerinden yola çıkarak geçirdiği ruhî değişiklikleri üç safhaya ayırmaktadır ki, bu İran edebiyatında nadir görülen bir hâldir. Buna göre, eserleri de üslûp bakımından birbirinden farklı üç devreye ayırmak mümkündür:

Birinci devrede bütün şiir ve edebî sanatlara hakim, üstat bir hikâyeci olarak görünür. Çerçeve hikâyeli mesnevilerinde, sayısız küçük hikâyeyi plana göre çerçevenin içine yerleştirmekte ve tasavvufî manaları hikâye ile açıklamaktadır. İkinci devrede ise, plan ve tertip gevşemeye başlar, edebî sanatlarda tekrara düştüğü ve aynı kelimeyi mısra veya beyit başlarında tekrarladığı görülür. ‘Atfâr, aynı sözleri, bazen yüzden fazla beytin başında bitmeyen bir heyecanla tekrarlar. Üçüncüsü ihtiyarlık devresi olup, kuvveti sönmüştür; plan ve tertipten eser kalmamıştır. Bu devrede yazdığı bazı eserlerinde ilahlaşmış bir şekilde Ali’nin şahsiyeti dikkat çekmektedir. Ayrıca kendinden ve o zamana kadar yazdığı eserlerden sıkça bahseder. Buna göre şairin eserleri şunlardır: Ortada bulunmayan Haydar-nâme, Divan’ı, sonradan şair tarafından imha edilen Cevâhir-nâme ve Şerhü’l-kalb adlı eserleri, Husrev-nâme’nin bugün elde bulunmayan ilk telifi, Esrâr-nâme, Mantıku’t-ı tayr, Musibet-nâme, Muhtar-nâme, İlâhî-nâme, Husrev-nâme’nin ikinci telifi, Bülbül-nâme, Pend-nâme, Tezkiretü’l-Evliyâ, Mi’râc-nâme, Cümcüme-nâme, kronolojik sırası kesin olmamakla beraber Vuslat-nâme, Üştür-nâme, Cevâhirü’z-Zât, Haylâc-nâme, Biser-nâme, Mazharü’l-Acâib, Lisânü’l-Gayb. ‘Atfâr’ın bunlardan başka Heft Vâdî, Hayyat-nâme, Vasiyyet-nâme, Kenzü’l-Hakâyık, Kenzü’l-Esrâr, İhvânü’s-Safâ, Veled-nâme, Miftâhü’l-Fütüh gibi, diğer eserlerinde adları geçmeyen şüpheli eserleri de vardır.

‘Atfâr, eserlerinin hemen hemen tamamında “Varlığın Birliği”nde yok olma fikrini işlemiş, bunun da Peygamber’in “Ölmeden önce ölmünüz” hadisinde buyurduğu gibi, ölmenden önce ölmenin nefis terbiyesiyle mümkün olacağını, böylece nefisinden arınmış insanın Tanrı’nın birliğinde yok olarak ebediyete ulaşacağını vurgulamıştır. Bu yüzden eserlerinin tamamında nefsi terbiye etme yolları insanlara anlatılmıştır.

Buna göre, ‘Atfâr’ın günümüze kadar gelen ve onun olduğuna şüphe bulunmayan eserlerinin konuları ve üzerlerinde yapılan çalışmalar şöyledir:

1. İlähî-nâme: 6500 beyitlik bir mesnevidir. Çerçeve hikâye, bir hükümdarın altı oğluna bu dünyada en çok arzu edip elde etmek istedikleri şeyleri sorması ve onların da sırayla cevap vermesinden oluşur. Her biri insanın ihtiraslarından birini temsil eden arzular etrafında gelişen hikâyede, baba bunların manasızlığını gösterir. Burada anlatılan küçük hikâyelerde zühdî ve tasavvufî konuların yanında başka konulardan da bahsedilir. Bunlarda sufi ‘Atfâr’dan çok hikâyeci ‘Atfâr, kendini gösterir. Ritter (Leipzig 1940) eserin tenkitli metnini hazırlamış ve Fuâd Rûhânî tarafından hazırlanan bir ön sözle 1960’da Tahran’da yayımlanmıştır.

2. Esrâr-nâme: ‘Atfâr’ın ilk tasavvufî mesnevisidir. Yirmi altı bölüme ayrılan eser, küçük hikâyelerden meydana gelmiştir; çerçeve hikâye yoktur. Bu eser, 1338’de Sadık Gevherî tarafından hazırlanan bir ön sözle Tahran’da yayımlanmıştır.

3. Musîbet-nâme: 5740 beyitlik bir mesnevi olup “Cevâb-nâme” adıyla da bilinir. ‘Atfâr’ın tasavvufî görüşlerini ve fikir dünyasını en düzenli şekilde aksettiren mesnevisidir. Kırk bölüme ayrılan eserde bir salık, pirinin emri ile Allah’ı aramak için İsrâfil, Mikail, Azrail, hamele-i arş, arş, kürsî, levh, kalem, cennet, cehennem, gök, güneş, ay, anasır-ı erbaa, dağ, deniz, maden, nebatat, vahşî hayvanlar, kuşlar, ehlî hayvanlar, İblis, cin, insan, Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, Davut, İsa, Muhammed, his, hayal, akıl, kalp ve canı ziyaret eder. Fakat hepsi salikin ümidini boşa çıkarır. Nihayet o, aradığını kendinde bulur. Bu çerçeve hikâyenin konusu olup araya pek çok küçük hikâye yerleştirilmiştir. Bu mesnevi Nûrânî Visâl tarafından hazırlanan bir ön sözle ve iki nüsha karşılaştırılarak H.1349’da Tahran’da yayımlanmıştır.

4. Hüsrev-nâme: Gül ü Hüsrev veya Gül ü Hüzmüz de denen bu eser, dünyevî bir aşk romanıdır ki, konusu Helenistik dönem romanlarını andırmaktadır. Bu mesnevide Rum kayserinin gayrimeşru oğlu Hüsrev ile Huzistan şahının kızı Gül’ün aşk maceraları anlatılır. ‘Atfâr, bu aşk hikâyesini, hakkında hiçbir bilgi bulunmayan Bedr-i Ahvâzî’nin mensur olarak yazdığı eserinden nazma çekmiştir. Bu aşk hikâyesi Ahvaz’da geçtiği için, çerçeve hikâye, o yöredeki menkıbeler üzerine kurulmuştur. Bu eseri Ahmet Süheylî Hansârî, bir ön sözle birlikte H. 1339’da Tahran’da yayımlamıştır.

5. Muhtâr-nâme: ‘Atfâr’ın beş bini aşkın rubaîsinden seçerek konularına göre sınıflandırdığı elli bölümden oluşan bir rubaîler mecmuası

olup günümüze kadar gelmiş rubaî mecmualarının en eskisidir. Mecmuanın ilk üç bölümü tevhid, na’t ve ashabın menakıbına dairdir; 4-9. bölümlerde, önemli tasavvufî mazmunlar üzerinde durulur; 10-29. bölümlerde, manevî ve ahlâkî konular işlenir; 30-49. bölümlerde, aşk ve aşkın tecellileri ile sevgilinin özellikleri incelenir; son bölümde ise şair, kendi şahsî temennilerini dile getirir. Muhammed Rıza Şefî Kedkeni, eseri bir ön sözle birlikte H. 1358’de Tahran’da yayımlamıştır.

6. Dīvân: Mesnevilerindeki tasavvufî fikirleri lirik bir tarzda işlediği gazellerinden oluşan divanı, on bin beyitten ibaret olup İran’da eserle ilgili bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen hiçbirinde “Divan”la ilgili bir inceleme bulunmamaktadır: İlk olarak Saîd Nefisî’nin, Divan’daki kaside, gazel ve terci’lerin tenkitli bir metnini H. 1339’da Tahran’da yayımladığı görülür. Bundan sonra Takî Tafazzulî ‘Atfâr’ın kaside ve gazellerini H. 1341’de ve 1366’da olmak üzere iki kere Tahran’da neşretmiş, bunun yanında yine ‘Atfâr’ın kaside, gazel ve terci’lerinden yaptığı seçmeleri, “Müntehâb-ı Eş‘âr” adıyla H. 1345’te Tahran’da yayımlamıştır.

7. Bülbül-nâme: Küçük bir mesnevi olup bu mesnevîde kuşların, gül için sürekli şarkılar terennüm eden Bülbül’ü, Süleyman Peygamber’e şikâyet etmesi anlatılır. Sonunda Süleyman Peygamber, Doğanı göndererek Bülbülü çağırır ve o da kendisini müdafaa eder. Böylece Hz. Süleyman da Bülbülün rahat bırakılmasını emreder.

8. Pend-nâme: Eskiden Türk okullarında okutulan ve genel olarak İslâmî bir temele dayanan ahlâk ve terbiye kurallarını kısa formüller hâlinde gençliğe aşılama için yazılmış didaktik bir kitaptır. Dünyanın çeşitli ülkelerinde rağbet gören bu kitap, Türkçeden başka Almanca, Fransızca, Latince ve Hintçeye de tercüme edilmiştir.

9. Tezkiretü’l-Evliyâ: ‘Atfâr’ın yegâne mensur eseri olup büyük sufilerin hâl tercümelerinden bahseder ve bazı sözlerini nakleder. Hâl tercümesi yazılmış olan son evliya, Hallâc’dır. Sonradan esere, 25 sufinin daha hâl tercümesi ilave edilmiştir. Çok tanınmış olan bu eser birkaç dile çevrilmiştir. Bu eseri ilk defa Nicholson 1907’de neşretmiş, Muhammed Kazvîni de Nicholson neşrini, hazırladığı bir ön sözle birlikte H. 1336’da Tahran’da yayımlamıştır. Bunlardan başka Muhammed İsti’lâmî, bu eserde yer alan Bayezîd ve Cüneyd’e ait olan menkıbeleri ayrı bir eser hâlinde 1364’te Tahran’da neşretmiştir.

10. Mi'râc-nâme: Adından da anlaşıldığı gibi, Peygamberin miraca çıkışının anlatıldığı bir mesnevidir.

11. Cümcüme-nâme: 'Aṭṭâr'ın, İsa Peygamber'in çölde bulduğu bir kafatasını diriltip onu konuştuğu küçük bir hikâyeden ibarettir.

12. Üştür-nâme: Bu eser ile 'Aṭṭâr'ın ikinci üslûp devri başlar. Bir çerçeve hikâye varsa da, anlatış tarzı, bundan evvelki mesnevilere nazaran daha çok dağınıktır ve uzundur. Bol bol tekrar sanatı yapılan eserde, tasavvufî mana verilmiş bir Türk "hayal-bâz"ı bulunur. Burada, Allah'ın mahluklara hayat verip sonra öldürmesi, hayal-bâzın resimlerini bir süre sahnede oynatıp sonra sandığa atmasına benzetilmiştir. Hâdisat âlemi arkasında Allah'ı boş yere arayan mürit, sıra ile yedi perdenin önüne geçer ve orada kendisine bir çok garip ve remzî bir tarzda anlaşılması icap şeyler gösterilir. Sonunda kendisine, Allah'a varma yolunu anlatan bir kitabı bir mezardan çıkarması için emir verilir. Bu kitapta anlatılan yol, Hallâc'ın fena, yani cismî mevcudiyetin ortadan kalkması yoludur. Kitapta bulunan küçük hikâyeler, 'Aṭṭâr'ın diğer kitaplarında olduğu gibi, genellikle alegoriktir ve açıklaması bizzat şair tarafından yapılmıştır. Bu eseri Mehdî Muhakkık, hazırladığı bir ön sözle birlikte H. 1339'da Tahran'da yayımlamıştır.

13. Cevherü'z -Zât: Bu eserde çerçeve bir hikâye yoktur. Esere hakim olan duygu, mübalağalı bir fena, yani mevcudiyetin mahvı ile insanın, damlanın denize karışması gibi, bir parçası olduğu ilâhî kül ile birleşmeye karşı duyduğu yakıcı iştiyaktır. Kitabın büyük bir kısmında, kendisinin ilah olduğunu anlayıp tamamen ilâhî külle birleşmek için kendisini denize atan bir gencin hikâyesi anlatılmaktadır. Fena konusunda daima Hallâc örnek gösterilir. Bundan dolayı Mevlânâ, Hallâc'daki nurun 500 sene sonra 'Aṭṭâr'ın ruhunda tecelli ettiğini ve Hallâc'ın onun müşidi olduğunu söylemiştir (Ritter 1979: 12). Ayrıca bu eserde Attâr'ın ruhunda yavaş yavaş Hz. Ali'nin şahsiyetinin yerleştiği görülmektedir. Bununla birlikte, insanın üzerinde ilahî cevheri taşıdığı ve bunun için varlığındaki perdeleri kaldırdıktan sonra Allah'ı bulmaya ve görmeye muktedir olacağı fikri mevcuttur. Böylece 'Aṭṭâr, Tanrı'yı gördüğünü iddia etmektedir.

14. Vuslat-nâme: Küçük bir mesnevi olup açık bir plan ve tertip görülmez. Eserde Vahdet-i vücüt fikirleri, sufi hikâyeleri ve alegorik hikâyeler ile Hallâc'ın şahsiyeti yer alır.

15. Basar-nāme: Hallāc tarzı “fenā”dan bahsedilen küçük bir mesnevidir.

16. Mazharü'l-Acāib: Bu eser ile şairin üçüncü üslûp devri başlar. Şiirdeki kudreti artık sönmüştür; kafiye ve vezin hataları görülür. Merkezde Hz. Ali'nin şahsiyeti bulunmaktadır. Cevherü'z-Zāt'ta görülen kuyu ve kâmiş hikâyesinin bu eserde tekrar ettiği görülür. Bundan başka haksızlık yapan bazı müftüler için tenkitler göze çarpar. Bunun yanında, şairin Şîliğe meylini gösteren hikâyeler, hayatıyla ilgili parçalar ve okuyucuya kendi eserlerini okumaları için bazı tavsiyeler vb. bulunmaktadır. Kitabın her yerinde şairin ihtiyarlığının izleri görülmektedir.

17. Lisānü'l-Gayb: ‘Aṭṭār bu son eserinde, Semerkandlı müftüye şiddetli hücumlarda bulunduğu gibi, Şîliğini de açıkça ortaya koyar. Bundan başka eserde, uzunca bir halvet ve kendisinin halvette maşukunu gördüğünden bahseder.

18. Mantıku't-ṭayr: ‘Aṭṭār'ın, üslûp bakımından birinci devresine ait ve belki de en meşhur mesnevisidir. ‘Aṭṭār tarafından 1187 yılında yazılan bu eser, Gölpınarlı'nın (1944) tercümesine esas aldığı Raif Yelkenci nüshasına göre, 4931 beyittir. ‘Aṭṭār, kitabına büyük bir önem verir. Yalnızca şiir açısından değerlendirilmemesi gerektiğini, büyük bir aşkla ve dertle okunmasını istediğini belirtir:

Der kitāb-ı men me-kon ey merd-i rāh
Ez ser-i şî' r ü ser-kibrî-i nigāh
[Ey yol eri, kitabıma şiir bakımından yahut ululukla bakma! (206/4784)]

Ez-ser-i derdî nigeḥ kon defterem
Tā zi-sad yek derd-dārî be-āvorem
[Defterime dertle bak da hiç olmazsa bendeki yüz dertten birine inan! (206/4785)]

‘Aṭṭār'a göre, Mantıku't-ṭayr'ı okuyanlar, her seferinde ondan değişik feyizler alacak ve daha fazla hoşlanacaklardır; şair bunu “âlem mahvolur da bu kitap yine olduğu gibi kalır” diyerek dile getirir ve kitabında Yunan felsefesi bulunmadığını ve felsefenin şiddetle aleyhinde olduğunu belirtir.

Şairin, Hicrî 583 Recebinin yirminci günü bitirdiği Mantıku't-ṭayr, bir çerçeve hikâye ile araya sokulan birçok küçük hikâyeden oluşmaktadır.

Çerçeve hikâyenin aslı, Muhammed yahut Ahmed Gazzâlî'nin hem Arapça hem Farsça şekli günümüze kadar gelmiş olan "Risâle el-Tayr"ıdır. Bu risalede kuşlar, Anka'yı padişah seçer ve onun bulunduğu uzak adaya gitmeye karar verirler. Yolda çoğu helâk olur. Adanın merkezine kadar varanlar, Anka'ya, kendisi için geldiklerini ve kendisini padişah seçtiklerini haber verince, Anka, istigna gösterir ve padişah olmak için onlara ihtiyacı olmadığını söyler ve geri dönmelerini emreder. Fakat sonunda onlara acıyarak padişahlığı kabul eder.

‘Attâr bu hikâyeyi birçok ayrıntı ile zenginleştirmiş, Hüdhüd ile diğer kuşlar arasındaki konuşmalarda hüsn-i ta'lîl sanatı ile çok orijinal bir tarzda tasavvufî fikirleri açıklamaya çalışmıştır. Eserde baştan sona mantıkî bir birlik bulunmaktadır. Gazzâlî'ninkinden farklı olarak ‘Attâr'ın yazdığı Mantıku't-tayr'ın konusu şöyledir: Kuşlar bir araya toplanıp "Bu zamanda hiçbir ülke padişahsız değil, bundan böyle bizim de bir liderimizin olması lazım. Zira ülkede düzeni, intizamı sağlayan padişahtır. Kendimize bir padişah seçelim" derler. Bu arada Hüdhüd gelir ve kendisinin Süleyman Peygamber'in mahremi ve onun postacısı olduğunu söyleyip "Sizin zaten bir lideriniz var ama haberiniz yok. O, bize bizden daha yakın da biz ondan uzağız. Daima padişah odur, adı Sî-Murğ'dur, binlerce nur ve zulmet perdeleri arasındadır. Gelin de onu arayıp bulalım" der. Kuşların her biri bir çeşit özür getirirse de Hüdhüd, kuşların hepsine tek tek ikna edici cevaplar verir. Bunun üzerine hepsi birden Hüdhüd'ü kendilerine kılavuz yapıp yola çıkarlar. Yolda çoğu bitkin ve perişan bir hâle gelir. Bunun için yine birer birer itiraz ederler. Fakat Hüdhüd, her itiraza bıkmadan usanmadan cevap verir ve sonra önlerine "istek, aşk, marifet, istigna, tevhid, hayret, fakr u fena" vadilerinin çıkacağını, bunları aştıktan sonra ancak Sî-Murğ'a ulaşabileceklerini söyler. Kuşlar da yine gayrete gelip yola koyulur. Fakat bu vadileri aşarken kuşların kimisi yoldaki zorluklara takılır, kimisi yem isteğiyle bir yere dalar, kimisi de açlık ve susuzluktan yolda can verir. Böylece yüzlerce kuştan sadece otuz tanesi bu vadileri aşar ve bu sırada gelen postacıya Sî-Murğ'u sorarlar. O da önlerine birer kağıt parçası koyup okumalarını ister. Kuşlar kâğıdı okuyunca bütün yaptıklarının yazılı olduğunu görür ve şaşırırlar. Ondandı Sî-Murğ tecelli eder. Fakat tecelli edenin kendileri olduğunu, kendilerinin Sî-Murğ'dan yani mana bakımından Sî-Murğ'dan ibaret bulduklarını görüp büsbütün hayretlere dalarlar. Sî-Murğ'dan ses gelir

ve “siz buraya otuz kuş geldiniz, otuz kuş göründünüz. Daha fazla yahut eksik gelseydiniz o kadar görünürdünüz. Burası bir aynadır; hasılı bu makamların hepsi Sî-Murğ’da fani olurlar, artık ne yol kalır, ne yolcu, ne de kılavuz!” diyerek onlarla konuşur. Böylece ‘Aṭṭār, kuşlara cevap veren Hüdhüd’e birçok tasavvufî hakikati söyler ve hikâyeleri onun ağzından nakleder.

‘Aṭṭār, Mantıku’ṭ-ṭayr’da temsili bir şekilde, “Vahdet-i Vücud-Varlık Birliği” inanışını anlatmaktadır. Kuşlar, yani salıklar, hakikat yolunun yolcularıdır; Hüdhüd de kılavuzları, yani mürşitleridir. Sî-Murğ, Tanrı’nın zuhur ve taayyünüdür ki bu zuhur ve taayyün, kendilerinden ibarettir ve hakikî birliğe ulaşan halkın Hakk’ın zuhuru, Hakk’ın da halkın bütünü olduğunu anlar.

Mantıku’ṭ-ṭayr’ın özü, tasavvuftaki “varlıkta birlik” felsefesine dayanmaktadır. Buna göre: Kâinata bir varlık (Vücut) vardır; o da Allah, “Vücud-ı Mutlak”tır. Birer varlık hâlinde gördüklerimiz, “Vücud-ı Mutlak”ın bir aynası hükmünde olan “âdem-i mutlak” ile karşılaşmasındaki çeşitli görünüşünden ibarettir. Yoksa bu görünen şeylerin gerçek varlığı yoktur. Allah çeşitli renk ve şekilde aralıksız “tecelli” ettiği, yani 99 Esmâ-i Hüsnâ’sının her biri ayrı ayrı cilve ettiği için, bütün eşya ve yaratıklar gerçek varlığa sahip gibi görünürler. İnsanlar ömürleri tükenince Allah’ta yok (fani ve müstehlik) olurlar. Mantıku’ṭ-ṭayr üzerinde yapılmış pek çok çalışma vardır. Eseri Avrupa’ya ilk olarak tanıtan Hammer’dır. Kitabın metni M. Garcin de Tassy tarafından 1857’de Paris’te basılmıştır. Garcin de Tassy eserin metnini 1863’te “Lelang Des Oiseaux” adıyla Fransızcaya çevirmiştir. Bundan sonra 1954’te S. C. Nott, eseri Fransızca metinden tercüme ederek “The Conference of the Birds” adıyla İngilizceye çevirmiştir (bk. Gölpınarlı 1944: XVI). Son olarak eserin en eski metni, İngiliz profesör Peter A. Very tarafından haşiyeleriyle beraber “The Discourse of Birds” adıyla yayımlanmıştır (Gevherî 1365: 11).

Mantıku’ṭ-ṭayr’la ilgili İran’da yapılmış çalışmalar da vardır: Muhammed Cevâd Meşkür, eserin Garcin de Tassy ve Mecdî nüshalarını karşılaştırarak hazırladığı tenkitli metnini, bir ön söz ilavesiyle H. 1337’de Tahran’da yayımlamıştır. Bundan başka S. Sadık Gevherî de, yine eserin üç nüsha karşılaştırmasıyla tenkitli bir çalışmasını H. 1366’da Tahran’da neşretmiştir. Bunun yanında Gevherî, Mantıku’ṭ-ṭayr’ın özetini, bir incelemeyle beraber H. 1365’te Tahran’da yayımlamış

ve Mantıku't-tayr'da yer alan "Şeyh San'ân Hikâyesi"'ni de H. 1363'te Tahran'da ayrı bir eser olarak ilim âlemine sunmuştur. Bu çalışmalardan başka, Mantıku't-tayr'dan seçmelerin yapıldığı Gürcistânî hattıyla ve "Heft Şehr-i 'Aşk" adıyla yazılmış bir metin, Hüseyin İlâhî Komşei tarafından H. 1368'de 132 sayfa olarak bastırılmıştır.

'Attâr'ın yukarıdaki eserleriyle ilgili çalışmaların yanı sıra, Esrâr-nâme, İlâhî-nâme ve Mantıku't-tayr isimli mesnevilerinde yer alan toplam 22590 beyit, Şecii Puran tarafından 1974 yılında Tahran'da yayımlanmıştır.

Helmuth Ritter, 'Attâr'la ilgili olarak onun hayatı, eserleri ve ruh hâllerini incelediği bir çalışma hazırlamış ve bu çalışma da Abbâs Zeryâb Hüyî ve Mihr Âfak Bayburdî tarafından "Seyr Der-Ârâyî ve Ahvâl-i Şeyh Feridü'd-dîn-i Attâr-ı Nişaburî" adıyla H. 1377'de Tahran'da Farsçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca Asgar Dilberipur, 'Attâr'ın Türkiye kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarının dizinini hazırlamıştır; ancak bu çalışma henüz basılmış değildir.

Zerrînkûb (1347-40: 159-179) ve Fürûzanfer'e (1339-40) göre, kaynaklarda ve çeşitli araştırmalarda 'Attâr'a ait olarak gösterilen Pend-nâme, Haydar-nâme, Üştür-nâme, Cevherü'z- Zât, Nüzhetü'l-Ahbab adlı eserlerin ona ait olduğu şüphelidir; Mazharü'l-'Acâ'ib, Lisânü'l-Ğayb, Rumüzü'l-'Aşîkîn, Şâhbâz-nâme, Mihr ü Müşteri, Heftâbâd, Heft Vâdî, Tercemetü'l-Ehâdiş, Sî Faşl, Miftâhü'l-Fütûh, Bî-ser-nâme, Bülbül-nâme, Mi'râc-nâme, Cümcüme-nâme, Vuşlat-nâme, Heylâc-nâme, Hayyât-nâme, Vaşiyet-nâme, Kenzü'l-ħakâ'ik, Kenzü'l-Esrâr (Kenzü'l-Bahr), Veled-nâme, Siyâh-nâme, İhvânü's- Şafâ' ve Esrârü's-Şühüd gibi eserler, 'Attâr'a isnat edilip çoğu onun adıyla basılmış, hatta bazıları Türkçe dahil birçok dile tercüme bile edilmiştir; ona ait olduğu şüpheli olan Pend-nâme hariç, bunların tamamı uydurmadır. Yine bu araştırmacılar, yukarıdaki eserlerin bir kısmının XV. yüzyılda yaşamış olan 'Attâr-ı Tünî tarafından yazıldığı ve bir kısmının da "'Attâr" adlı veya mahlaslı başka şairlerce kaleme alındığını ortaya koymuşlardır (Şahinoğlu 1991: 98).

'Attâr, Türkler arasında oldukça yoğun ilgi gören ve bütün Türk şairleri tarafından kendisine ve eserlerine değer verilen başlıca İranlı bilge ve şairlerden birisidir. 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î, Farsça Divan'ında yer alan "Tuhfetü'l-'Uşşâk" adlı na'tinde diğer İranlı şairlerle birlikte

‘Aṭṭār’dan da övgüyle söz etmiş ve onun için “Şeyh ‘Aṭṭār’ın müridi, Mevlânâ’nın ayağının tozuyum; onun dükkânının camekânında elenmiş misk gibi oturmuşum” olarak tercüme edilebilecek Farsça beyti (Tarlan 1964) söylemiştir:

Mürîd-i şeyḫ ‘Attârem gubâr-i pâ-y-i Mevlânâ
Ki benişestem çü müşk-i bîḫte ber rûy-i dokâneş (Ocak 1987: 20).

Yine 18. yüzyıl şairi Şeyh Gâlib,

Mu‘ aṭṭar-sâz-ı bezm-i ehl-i esrâr
Şeh-i ma‘ nâ Ferîdu’d-dîn ‘Aṭṭâr

diyerek onu, “şeh-i ma‘ nâ” kabul etmiş, Ali Şîr Nevâ’î de Mahbübü’l-Kulüb’unda ondan “Farsî ‘ibâretde ol cümledin nâôm-ı cevâhir-i esrâr Şeyḫ Ferîdü’d-dîn-i ‘Aṭṭâr’dur” (Ölmez 1993: 112) diyerek, bahsetmiştir. Gülşen-i Râz sahibi Maḥmûd Şebisterî de eserinde “Şairlikten utanacak değilim ya, yüzlerce yıl geçer de yine ‘Aṭṭâr gibi bir şair gelmez” diyerek onu övmüştür (Gölpınarlı 1944: 8). ‘Aṭṭâr’ın eserlerinin her yüz-yılda yapılan çevirileri, nazireleri ve müşkül noktaları üzerine yazılan açıklama ve şerhleri, bu büyük şair ve mutasavvıfın Türk yurdundaki şöhretinin ne derece büyük olduğunun bir göstergesidir.

Kaynaklar

- ‘Attār (1359). *İlâhînâme*. (hazırlayan H. Ritter). Tehrân.
- ‘Attār (1907). *Tezkiretü’l-Evliyâ*. (hazırlayan. R. A. Nicholson). Leiden. C. 1-2.
- Avfî (1903). *Lubâbu’l-Elbâb* (Neşreden: E. G. Browne). London-Leyden. C. II. s. 337-339.
- Berthels (1928). “Nevâ’î ve ‘Attâr, Mantıku’t-ṭayr ile Lisânü’t-ṭayr’ın Karşılaştırılması.” *Mîr ‘Alî Şîr Dergisi*. Leningrad.
- Bilgin, Azmi Emre (1988). *Terceme-i Pendnâme-i Attâr*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Bodrogligeti, A. (1968). “Ferîdün Attâr Tezkiretü’l-Evliyâ Adlı Eserinin İlk Türkçe Tercümesi Hakkında.” *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*. S. 87-97. Ankara: TDK Yayınları.
- Canpolat, Mustafa (1995). ‘*Ali Şîr Nevâyî Lisânü’t-ṭayr*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilperipur, Asgar (1996). (Türk Diyarlarında Attar’ın İzleri) “Attar’ın Mantıku’t-Tayr’ı ile Nevai’nin Lisânü’t-Tayr’ının Karşılaştırılması.” *Na-me-i Aşina*. İran İslam Cumhuriyeti Kültür Müsteşarlığı Dergisi. Ankara: 45-60.
- Furuher, Nusretullah (1995). “Mantıku’t-Tayr’da Ayet ve Hadisler”. *Aşina* I. S. 3, Güz: 31-44.
- Fürüzanfer, Bedüzzaman. (1339-40). Şerh-i Ahvâl o Naḳd vo Taḥlîl-i Âşâr-ı Şeyḫ Ferîdu’d-dîn Muḫammed ‘Attâr-ı Nîşâbüri. Tehrân.
- Gençosman, M. N. (1946). *Feridüdin Attâr/Pendnâme*. Ankara.
- Gevherî, Sadık (1338). *Esrâr-nâme*. Tehrân.
- Gevherî, Sadık (1363). *Şeyh San’an*. Tehrân.
- Gevherî, Sadık (1365). *Hülâsa-i Mantıku’t-Tayr*. Tehrân.
- Gevherî, Sâdıḳ (1366). *Mantıku’t-ṭayr* (Tenkitli Metin). 5. baskı Tehrân.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1947) *İlâhî-nâme*. İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1944, 1945). *Mantık al-Tayr*. C. I, C. II. İstanbul.
- Gulâm, Hüseyin-i Sadrî-yi Afşâr (1351). Browne: *Târîḫ-i Edebiyyât-ı İrân*. C. II. 192-200. Tehrân.
- Hansârî, Ahmet Süheylî (1339). *Hüsrev-Nâme*. Tehrân.
- Kazvîni, Mirza Muhammed (1336). *Tezkiretü’l-Evliya’nın Nicholson Neşrine Yazdığı Önsöz*. Tehrân.
- Keçeci, Yaşar (1998). *Feridüdin Attar, Mantıku’t-Tayr*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Kedkenî, Muhammed (1375). Rıza Şefîi: *Muhtar-nâme*. Tehrân.

- Komşei, Hüseyin İlahî (1368). *Heft Şehr-i ‘Aşk*. İrân.
- Köprülü, F. (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 5. baskı Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken 1. baskı. İstanbul 1926. 2. baskı İstanbul.
- Ḳulihân, Rızâ (1316). *Riyâzü’l-‘Arifîn*. Tehrân. s. 181-196.
- Kut, Günay (1986). “Mantıku’t-Tayr.” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. C. 6. s. 142. İstanbul.
- Lâmîi (1289). *Nefâhâtü’l-Üns Tercümesi*. İstanbul.
- Levend, A. Sırrı (1957). *Gülşehri: Manıku’t-tayr*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, A. Sırrı (1959). “Attar ile Tutmacı’nın Gül ü Hüsrev Mesnevileri.” *TDAY Belleten*. s. 161-203.
- Levend, A.Sırrı (1971). “İslâmî Edebiyatın Esasları ve Başlıca Kaynakları.” *TDAY-Belleten*. s. 159-194.
- Levend, A. Sırrı (1972). “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri.” *TDAY-Belleten*. s. 35-80.
- Levend, A. Sırrı (1984). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara.
- Meşkür, Muhammed Cevad (1968). *Şeyh Ferîdu’d-dîn ‘Attâr-ı Nişaburî, Manıku’t-tayr*. 3. baskı. Tehrân.
- Muhakkık, Mehdi (1339). *Üştürnâme*. Tehrân.
- Mu’in, Muhammed (1364). *Ferheng-i Farsî*. Tehrân.
- Nott S. C. (1954). *The Conference of the Birds*. England.
- Ocak, F. Tulga (1980). *Nef’î ve Türkçe Divanı*. HÜ Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Doçentlik Tezi. Ankara.
- Ocak, Tulga (1987). “Nef’î ve Eski Türk Edebiyatımızdaki Yeri.” *Ölümünün Üçyüzzellinci Yılında Nef’î*. S. 1-44. Ankara: AKM Yayınları.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1993). *Mahbûbü’l-Kulûb* (İnceleme-Metin-İndeks). HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Puran, Şecii (1974). *Cihân-bîñî-yî ‘Attâr*. Tehrân.
- Purcevadî, Nasrullah (1992). ‘Attâr ve ‘Avfî’ye Göre Şiirin Felsefî Eleştirisi.” (çeviren Hicabi Kırlangıç) *Doğu Dilleri*. C. 5, S. 1, s. 239-254.
- Rásonyi, L. (1962). “Tezkiretü’l-Evliya’nın Macaristan İlimler Akademisinde Bulunan İlk Türkçe Tercümesi.” *IX. Türk Dili Kurultayı*. Ankara.
- Ritter, Helmuth (1979). “Attâr” *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2, MEB Yayınları. s. 7-12.
- Ritter, Helmuth (1940). *İlahî-nâme*. Leipzig.
- Ritter, Helmuth (1377). *Seyr Der-Ârâyi ve Aḫvâl-i Şeyh Feridü’d-dîn-i Attâr-ı Nişabûrî* (çeviren Abbâs Zeryâb Hüyî ve Mihr Âfak Bayburdî). Tehrân.

- Rūhānī, Fuād (1338). *İlāh nāme*. Tehrān.
- Safā, Zebīhu'llah (1347). *Tārīh-i Ulūm-ı Edebiyāt-ı Īrānī*. Tehrān.
- Sāid, Nefīsī (1339). *Dīvān-ı Kasāid ve Terciāt ve Gazaliyyāf-ı Feridü'd-dīn-i Attār-ı Nīşābūrī*. Tehrān. Ritter
- Saīd, Nefīsī (1320). *Custcūy Der-Ahvāl u Āşār-ı Şeyḥ Ferīdüdīn 'Attār -ı Nīşābūrī*. Tehrān.
- Şafak, Rızāzāde (1341). *Tārīḥ-i Edebiyyāt-ı Īrān*. Tehrān.
- Şahinoğlu, Nazif (1991). "Attār, Ferīdüddin." *İslām Ansiklopedisi* C. 4. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları. s. 95-98.
- Tarlan, A. Nihat (1990). "Nef'î ve Tuhfetü'l-Uşşâk Tercümesi." *Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler*. S. 163-170. Ankara: TDK Yayınları
- Tassy, Garcin de (1863). *Lelang des Oiseaux* (Mantku't-Tayr'ın Fransızca çevirisi). Paris.
- Uludağ, Süleyman (1984). *Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ*. İstanbul.
- Uzluk, F. Nafiz (1941). *Dīvân-ı Sultân Veled*. İstanbul.
- Visāl, Nūrānī (1364). *Musibetnāme*. 3. baskı. Tehrān.
- Zerrīnküb, Abdülhüseyn (1347). *Bā-Kārvān-ı Hulle*. Tehrān.